

SKÄRGÅRDENS KULTURMARKER 2001–2004

SLUTRAPPORT

Leena Lehtomaa, Johanna Franzén,
Maria Hoflin & Tommy Lennartsson

LOUNAIS-SUOMEN
YMPÄRISTÖKESKUS
SYDVÄSTRA FINLANDS
MILJÖCENTRAL

Centrum för biologisk mångfald

LÄNSSTYRELSEN
Södermanlands län

Innehåll

1. Projektets bakgrund	3
2. Projektorganisation.....	4
3. Projektbudget och finansiärer	8
4. Projektets verksamhet.....	8
4.1. Projekttid	8
4.2. Att observera i utförandet av projektet	8
4.3. Åtgärder i kronologisk ordning	9
4.4. Upptäckta brister i utförandet	27
4.5. Styrgruppens värdering.....	27
5. Projektresultat	27
5.1. Projektets individuella målsättningar och uppnådda resultat.....	27
5.2. I vilka avseenden lyckades man fint/dåligt	33
5.3. Uppföljningsindikatorer	35
6. Utnyttjandet av projektresultaten efter projektets slut.....	37
7. I projektet utarbetat material.....	38
8. Ekonomisk slutredovisning	39

Bilagor

Pärmbild:

En igenvuxen äng med prästkrage. Ängen väntar för lien eller betesdjur.

Foto: Janne Gröning

Layout: Maarit Perkonoja

I. PROJEKTETS BAKGRUND

Egentliga Finlands samt Uppsala och Södermanlands län uppvisar många likheter: traditioner, kulturhistoria, språk, levnadsbetingelser och landskap. Skärgårdsområdena har unika biologiska och kulturhistoriska värden knutna till odlingslandskapet och till traditionell markanvändning. Områdena delar samma hot beträffande skärgårdens framtid.

En förutsättning för att rädda skärgårdslandskapets natur- och kulturvärden är ett livskraftigt lantbruk. Bondens betesdjur behövs för att sköta värdefulla naturtyper (varav många är utpekade prioriterade EU-habitat) och hålla landskapet öppet. Genom att hålla betesdjur i dessa marker kombinerar man etisk och miljövänlig köttproduktion med produktion av natur- och kulturvärden. Ett problem är dock att skärgårdsjordbruken idag har dålig lönsamhet jämfört med många inlandsområden.

Sydvästra Finlands miljöcentral, Upplandsstiftelsen, Centrum för Biologisk Mångfald och Södermanlands länsstyrelse som partners ville i detta projekt koppla samman naturvård och landsbygdsutveckling, så att skötsel av kulturlandskapet kan bli en verksamhet som bättre gynnar både skärgårdsbefolkningen och skärgårdens natur. Interreg IIIA - skärgården ger goda möjligheter att närma sig problemet från både svenskt och finskt håll samtidigt. På så sätt kan man tillsammans utarbeta strategier för de möjligheter och problem som är gemensamma och unika för skärgården. Skärgården, med sitt kulturlandskap som ryggrad, kan lyftas fram som en sammanhållen region i internationella sammanhang.

Samarbetspartnerns bakgrund till projektet

Utgångsläget till projektet var aningen olika i Finland och i Sverige angående kulturlandskapsvården. I Finland har kulturlandskapsvård varit under diskussion på fullt allvar endast drygt de senaste 15 åren. Det första steget mot bestående landsskapsvård i Finland togs först år 1992 då arbetsgruppen för landskapsområden publicerade sitt betänkande. Den riksomfattande inventeringen av ängs- och hagmarker i Finland gjordes på 1990-talet. Sverige hade däremot redan länge haft sitt eget finansieringsmedel för landskapsvård i form av NOLA och KOLA –finansiering. Man gjorde inventeringen av ängs- och hagmarker under 1990-talet och med början 2002 startade en uppföljning och utökning av denna. I båda inventeringarna har bara skötta marker tagits med.

Interreg IIIA-Skärgården programområdet och därigenom även projektområdet täcker i Uppsala län endast Östhammar kommun där även Centrum för biologisk mångfald hade sin verksamhet. Projektområdet i verksamhetsområde för Sydvästra Finlands miljöcentral var mycket större, och täckte totalt 18 kommuner. I Sörmland hade man som verksamhetsområde Trosa och Nyköping.

Projektets fyra samarbetspartners har olika bakgrund för sin verksamhet. Sydvästra Finlands miljöcentral är en regional miljömyndighet som har både övervaknings –och styrningsuppgifter i naturvårdsärenden. Upplandsstiftelsen ägs av landstinget och de sex kommunerna i Uppsala län. Stiftelsen driver en mängd projekt, både för att främja naturvården och för att utveckla friluftslivet. Centrum för biologisk mångfald är ett samarbete mellan Sveriges lantbruksuniversitet och Uppsala universitet. Centralens uppgift är att samordna och stimulera forskning om biologisk mångfald, men CBM arbetar även med utbildning och information. Sörmlands länsstyrelsen har som uppgift m.m. naturreservatenas skötselplanering samt ansvar för miljöspecialstödet kontrollering.

2. PROJEKTORGANISATION

Projektet hade fyra samarbetspartner, en från Finland och tre från Sverige. Projektets huvudsökande, Sydvästra Finlands miljöcentral ansvarade för projektets koordinering, rekvisitioner och alla ekonomiska transaktioner av EU-pengar. Andra partner i projektet var Upplandsstiftelsen, Centrum för biologisk mångfald (CBM) och Södermanlands länsstyrelse. Den sistnämnda hade verksamhet enbart under det första projektåret, 2001, och CBM under åren 2002-2004.

Projektpersonalen: (från vänster) Johanna Franzén, Leena Lehtomaa, Björn-Gunnar Lagström, Tommy Lennartsson, Maria Hoflin och Seppo Kotiranta (Foto Mikko Jaakkola)

A. Huvudsökande: Sydvästra Finlands miljöcentral/naturvårdsgruppen

Projektpersonal:

Leena Lehtomaa, projektkoordinator
 Johanna Franzén, planerare
 Ritva Kempainen, inventerare
 Maija Knuutila, praktikant från Ammatti-instituutti Iisakki, Osara
 Nina Markkula, ekonomisekreterare
 Lasse Lax, inventerare

Seppo Kotiranta, projektansvarig (har inte fått lön i projektet)

Konsulter:

Focus-Video, Åbo
 Eronsilmävideo, Kimito
 Suomen Luontotieto Oy, Åbo (inventerare Lampinen, Lindberg (praktikant från yrkeshögskola Sydväst), Majuri, Ajosenpää)
 Finska Hushållningssällskapet, Åbo (Riitta-Liisa Pettersson, Kitty Abrahamsson från Mustiala yrkeshögskola)
 Abografi, Pargas
 Heini Lies-Niittymäki, Nådendal

Praktikanter från Pargas Fiskeri- och miljöinstitut (betalda resekostnader)

Anne Savolainen
Mari Pölkki
Minna Österlund

Övriga samarbetspartner i projektet

Region Åboland/biosfärområde (UNESCOs modellområde för hållbar utveckling): sakkunnig, förverkligande instans för nya projekt.
Nystad, Halikko och Velkua: delfinansierare.
Vakka-Suomen kehityskeskus (Vakka-Finlands utvecklingscentral): sakkunnig, förverkligande instans för nya projekt.
Forststyrelsen, Sydkustens parkområde: sakkunnig.
Egentliga Finlands arbetskraft- och näringscentral: sakkunnig (i jordbruksärenden).
Museiverket och Landskapsmuséet: sakkunnig.
Egentliga Finlands naturskyddsdistrikt: sakkunnig
WWF Finland: sakkunnig.
Hembygdsföreningar: Borstö byalag, Nötö hembygdsförening, Utö hembygdsförening
Skärgårdshavets naturskola och Turku Steinerskola: sakkunniga, förverkligande

B. Medsökande: Upplandsstiftelsen**Projektpersonal:**

Maria Hoflin, kontaktperson i projektet
Björn-Gunnar Lagström, naturvårdschef
Tommy Lennartsson, naturvårdssekreterare
Malin Hansen, inventerare
Karin Bengtsson-Sjörs, inventerare
Peter Andersson, inventerare
Anki Weibull, inventerare
Jan-Olov Björklund, inventerare
Ingmar Frycklund, inventerare
Per Stolpe, GIS-ansvarig
Sara Overud, inventerare
Lisel Hamring, inventerare
Anett Persson, inventerare

Konsulter:

Ekologiplan: Sven-Olov Borgegård
Jannes Natur och Miljö: Jan-Olov Björklund, fjärilsexpert

Övriga samarbetspartner i projektet

WWF Sverige: sakkunnig
Naturvårdsverket: sakkunnig
Länsstyrelsen i Uppsala län: sakkunnig.
Östhammars kommun: sakkunnig.
Svenska hushållningssällskapet: sakkunnig, förverkligande av vissa åtgärder.
Lantbrukarnas riksförbund, Sverige: sakkunnig.
Gräsöfonden: sakkunnig, förverkligande av vissa åtgärder.

C. Medsökande: Centrum för biologisk mångfald: ansvarig för forskning i projektet**Projektpersonal:**

Aina Pihlgren, forskarstuderande
 Jörgen Wissman, forskarstuderande
 Tommy Lennartsson, forskare
 Roger Svensson, forskare
 Ulla-Britt Petersson, ekonomisekreterare
 Maria Johansson, fältassistent
 Cecilia Nygren, fältassistent
 Viveka Jansson, fältassistent
 Weronika Linkowski, assistent
 Carin Christensen, fältassistent
 Lisel Hamring, fältassistent
 Mattias Lif, fältassistent

Övriga samarbetsparter i projektet

WWF Sverige: sakkunnig och användare av resultat
 Naturvårdsverket: sakkunnig och användare av resultat
 Länsstyrelsen i Uppsala län, sakkunnig och användare av resultat
 Östhammars kommun: sakkunnig, ev förverkligande av vissa åtgärder.
 Gräsöfonden: sakkunnig, förverkligande av vissa åtgärder.
 HagmarksMISTRA, forskningsprogram, samarbetspart

D. Medsökande: Sörmlands länsstyrelsen**Projektpersonal:**

Hans Sandberg
 Staffan Karlsson

Övriga samarbetsparter i projektet

Söderöns hembygdsförening: förverkligande av vissa åtgärder.
 Södermanlands skärgårds intresseförening: förverkligande av vissa åtgärder.

Styrgrupp

I styrgruppen har det funnits följande medlemmare:
 Seppo Kotiranta, Sydvästra Finlands miljöcentral, ordförande
 Leena Lehtomaa, Sydvästra Finlands miljöcentral, sekreterare
 Maria Hoflin, Upplandsstiftelsen
 Björn-Gunnar Lagsström, Upplandsstiftelsen
 Tommy Lennartsson, Centrum för biologisk mångfald
 Hans Sandberg, Sörmlands länsstyrelsen

Styrgruppen har kaffepaus i Sörmland i november 2002: Staffan Karlsson, Tommy Lennartsson, Johanna Franzén, Maria Hoflin. (Foto Leena Lehtomaa)

Styrgruppen på Berghamn, Nagu i Åbolands skärgård: Tommy Lennartson, Maria Hoflin, Johanna Franzén, Seppo Kotiranta, Leena Lehtomaa (Foto Bertel Storsved)

Under projektets gång har även följande personer deltagit i mötena:

Johanna Franzén, Sydvästra Finlands miljöcentral
Annukka Koivukari, Sydvästra Finlands miljöcentral
Staffan Karlsson, Södermanlands länsstyrelse
Anna Lindhagen, Södermanlands länsstyrelse
Carl-Bertil Tauler, Region Åboland, Interreg IIIA sekretariat
Bertel Storsved, Ålands Hushållningssällskap

Styrgruppen hade 6 möten under projektiden och fyra av de mötena kombinerades med fältbesök. Diskussionerna med jordbrukare eller andra markägare under dessa fältbesök var ett bra sätt att arbeta interregionalt och få en "gräsrotsnivå" i projektet.

För både Finland och Sverige gjordes vissa aktiviteter i nära kontakt med flera andra projekt:

1. "Traditional rural landscapes and biotopes, management in Nordic and Baltic countries" (NMRs project, slutade 2004 i Sydvästra Finlands miljöcentral)
2. LIFEprojekt (WWF Finland, Upplandsstiftelsen, Norrtälje Naturvårdsfond, WWF Sverige m fl).
3. "Projekt Roslagshagar (slutar 2007, Upplandsstiftelsen, WWF Sverige, ICA-handlarna, LRF, Farmek).

4. "Inventeringar av ängs- och hagmarker i SV Finland och Estlands kustområde" - Interreg IIA (slutade i maj 2001, SV Finlands miljöcentral).
5. "Levande glesbygd"-utskärsprojekt (Skärgårdshavets utvecklingscentral, slutade i år 2003)
6. Maisemajuna -projekt (VALMA-projekt i Salo trakten, slutar 2006).
7. "Biologisk mångfald i jordbruksområdena" (SV Finlands miljöcentral, pågår f.o.m. 2001).
8. Vård och utveckling av Gräsöns kulturlandskap (Gräsöfonden, Mål 2, började 2003)
9. MISTRA -projekt (Centrum för biologisk mångfald)
10. SOL (Skärgårdsföretagsamhet och landskapsvård, Region Åboland, ALMA, slutar 2006)
11. Vakka-Suomen paimen (Vakka-Suomen kehityskeskus, ALMA, slutar 2006)
12. Projekt Mälarhagar/Mälarhagskött (Upplandsstiftelsen, WWF, ICA Handlarna, Lantbrukarnas Riksförbund, SQM, Lantbrukare).

3. PROJEKTBUDET OCH FINANSIÄRER

Den godkända projektbudgeten enligt ansökan år 2004 var 962 166 €. Totalt upparbetade (ackumulerade) kostnader för projektet var under projektperioden 920 013 €. Projektet hade inga intäkter. Finansiärerna i projektet var Europeiska regionala utvecklingsfond (ca 50 %), de svenska nationella finansiärerna Upplandsstiftelsen, Centrum för biologisk mångfald, Sörmlands länsstyrelsen samt de finska nationella finansiärer Sydvästra Finlands miljöcentral, Egentliga Finlands förbund och kommunerna Nystad, Halikko och Velkua. De nationella finansiärer ansvarade för ca 50 % av kostnader.

4. PROJEKTETS VERKSAMHET

4.1. Projektetid

Inom ramarna för projektplanen genomförde deltagarländerna egna och gemensamma åtgärder. Upplandsstiftelsen och Sydvästra Finlands miljöcentral hade verksamhet under hela projektiden 7.5.2001–31.8.2004, Sörmland endast under år 2001 och CBM fr. o. m. 2002 till slutet av projektiden.

4.2. Att observera i utförandet av projektet

Under de två första åren i projektet arbetade man mycket med att informera om skötseln av kulturlandskapet. Organisering av seminarier, lokala möten, föreläsningar och mediahändelser var då det effektivaste sättet att arbeta på. Efter den första fältsäsongen, när projektpersonalen började bli bekant med markägarna, började skärgårdsborna själva ta kontakt med önskan att deras mark skulle inventeras och skötsel inledas.

Inventeringen av områdena kunde ta lång tid, detta var beroende av områdets storlek och vilka arter som observerades. Skötseln inleddes eller skall inledas på de inventerade områdena i den närmaste framtiden. Skötselplanen gjordes ofta i projektet. Beroende på markägarens bakgrund innebar förverkligandet av planen ofta skraddarsydd lösningar för finansieringen av skötseln. I Finland kan skötseln finansieras genom miljöspecialstöd enbart om markägaren eller arrendatorn är jordbrukare, i Sverige är jordbrukets miljöspecialstöd tillgängligt för alla markägare. Å andra sidan finns det i Finland en tradition av talkoläger (frivilla arbetsläger), vilket i vissa fall var den avgörande faktorn för initiativ till restaurering av mycket igenvuxna ängs- och hagmarker (t.ex. Korpo Brunskär och Korpo Utö).

I Uppland, och även i Finland, är stängslet ofta en stor utgift vid restaureringen av markerna som många markägare själva har svårt att finansiera. Genom Upplandsstiftelsens samarbete med WWF Sverige har man kunnat ge bidrag till stängselmaterial för biologiskt värdefulla marker (annan finansieringskälla än Interreg). Detta har i många fall varit avgörande för att kunna starta upp skötsel av igenväxande marker. Rövningar och uppsättning av stängsel har markägarna i de flesta fall stått för själva efter rådgivning från projektet. En viss möjlighet finns i Sverige att söka miljöstöd även för restaureringsfasen om det är fråga om speciella marker och omfattande rövningar krävs. Projektet har hjälpt några brukare att söka dessa stöd för restaurering. Fortsatta årliga skötseln ersätts genom specialmiljöstöd.

Djurägaren har en mycket stor roll i skötseln av kulturlandskapet. Det är mycket sällan restaurerade ängs- och hagmarker kan skötas utan får eller nötkreatur. Stubb- och rotskottsbildning samt röjgödslingsseffekten, dvs. markens eutrofiering genom nedbrytning av de nedhuggna trädens rötter, förorsakar en kraftig tillväxt bland vissa gräs-, ört- och vedväxter. Slätter med maskin är ofta omöjligt p.g.a. stubbarna och lieslätter kräver en yrkeskunskap som få längre har.

Fastän de aktuella skärgårdarna, d.v.s. i Sydvästra Finland, Uppsala och Södermanlands län geografisk sett är relativt begränsade områden, är öarna inom dem mer eller mindre isolerade p.g.a. havet. Även på större holmar eller på kustområden med fasta vägar kan det hända att mark- och djurägare inte möts. En av projektets viktigaste roller under det sista projektåret har varit förmedling av betesmarker och betesdjur. Arrendering av mark och betesrätt kräver avtal mellan mark- och djurägare. Avgränsningen av områdena på kartan, skrivandet av betesavtal med behövliga kontrakt samt förhandlingar är i för sig en tidskrävande del av arbetet. Om arrendatorn därtill ansöker om miljöspecialstöd behövs det mera pappersarbete, t.ex. skötselplaner och olika kartor. Just där har projektet i slutet av projektperioden haft stor betydelse som aktör inom landsskapsvården.

4.3. Åtgärder i kronologisk ordning

Sydvästra Finlands miljöcentral

2001

- Juni-december 2001. Projektkoordinatören har deltagit (som sakkunnig) i andra projekts möten i Sydvästra Finland. Under dessa möten har hon haft möjlighet att informera om Interreg -projektets möjligheter att sköta kulturlandskap i skärgården. Ytterligare har några hembygdsföreningar redan tagit kontakt och visat intresse för projektet (Byskär, Borstö och Brunskär).
- Oktober 2001. Styrgruppens möte
- November 2001. Projektkoordinatören inleder arbetet (arbetstid 6 t/dag). Reviderad budget för år 2001, anlägg till projektets www-sidor (linkar till andra projekt i Sydvästra Finlands Miljöcentral), GIS-arbete angående året 2002.
- December 2001. Ansökan och budget år 2002. Inventering av djurförekomst, ladugårdar, skötselbehov, framtidsplaner etc. både i yttre och inre skärgården (i samarbete med Skärgårdshavets utvecklingscentral och Finska Hushållningssällskapet). Planering av videofilm (information till brukare och allmänhet). Regionala arbetsgruppens möte.

2002

- **Januari-juni, allmän:** projektkoordinatorn arbetar. Slätterseminarium planeras. Film från skärgården under produktion. Styrgruppens möte i Sverige. Regionala arbetsgruppens möte. Val av objekt för sommarens fältarbete och förberedelser för fältarbetet. Frågeformulär till 315 st. skärgårdsbor angående kulturmarker och intresse att vara med i projektet (konsult, Finska Hushållningssällskapet, frågeformuläret har varit på sällskapets hemsida sedan dess). Gårdsbesök och flera samtal angående jordbrukets specialmiljöstöd (viktigaste finansieringsmedlet för skötsel av ängs- och hagmarker).
- Januari: 9.1. samtal med markägare från Dragsfjärd (skötsel av ängar). 10.1. föredrag om skötsel av ängs- och hagmarker med specialmiljöstöd (100 brukare från Piikkiö-Paimio trakten). 31.1. möte med Ralf Juslin, projektet Skärgårdssmak. Möte med konsultfirman Suomen Luontotieto för anställning av fältarbetare (biolog) för sommaren. Möte med Skärgårdshavets naturskola angående lägerskola i skärgården. Planering av slätterseminariet.
- Februari: skärgårdsborna Maria Sjöberg (jordbrukare med får) och Thomas Johansson (jordbrukare med nötdjur) deltar i seminariet "Naturbetesköttet har mervärden" i Sverige. Planering av videofilm och brevetts innehåll (skall skickas till markägare på våren). Planering av fältarbete år 2003. Koordinatorm på en veckas semester.
- Mars: styrgruppsmöte 1.3. hos Stockholm Naturvårdsverket. 15.3. möte med Egentliga-Finlands Naturvårdsdistrikt, ängsprojektet. 21.3. föredrag om skötsel av ängs- och hagmarker för jordbrukare i Taivassalo, Kustavi och Rymättylä. 26.3 möte med Tapani Tuovinen (arkeolog vid Åbo Landsskapsmuseum) om fornminnen i skärgården. Planering av fältarbete och slätterseminariet.
- April: Projektkoordinatorn med i lokala TV-nyheter. 8.4. möte med konsultfirman Varsinais-Suomen Luontopalvelut om fågelutredning i Lautvesi. Projektplanerare Lax börjar (deltid 4 t/dag) med förberedande av fältarbetet år 2002. Avtal med konsulter angående fältarbete och filmning. Gårdsbesök i Halikko och Gustavs. 19.4. samtal med markägare i Dragsfjärd.
- Maj: Projektplaneraren börjar (heltid). Förberedande av fältarbetet. Möte med andra Interreg III projektkoordinatorer angående ett initiativ till samarbete. Fågelutredning i Lautvesi, Nystad (konsult) börjar. Projektkoordinatorn med i tv-sändning från Rävskär (fårbete i skärgården) 28.5. Möte med Varsinais-Suomen Luonnonsuojelupiiri, niittoprojekti (Egentliga-Finlands Naturvårdsdistrikt, ängsprojektet) 17.5. Organisering av slätterseminariet. Koordinator på en vecka semester.
- Juni: Planeraren, konsulten (biologen) och praktikanten börjar arbeta i fält. Första inventeringen av flora och vegetation på öarna Borstö, Brunskär, Vänö. Slätterseminarium för allmänheten och expertisen ordnas i Pikis med 60 deltagare första dagen och 30 andra (program och videokassett som bilaga). Guidning för en grupp av Maa- ja kotitalousnaiset i Halikko, en skolningsdag om naturens mångfald. 20.6. videofilming i Korpo, gårdsbesök i Nagu.

Christer Boethius från Sörmland berättade i slåtterseminariet om sitt arbete som naturvårdsentreprenör och jordbrukare.

- **Juli-December, allmän:** Skrivande av skötselplanerna från sommarens objekt (trycks år 2003).Handledning av projektets praktikant. Produktion av film från slåtterseminariet i juni. Film från skärgården under produktion. Gårdsbesök och samtal angående jordbrukets specialmiljöstöd.
- Juli: Planeraren och konsulten (biologen) arbetar i fält på öarna Brunskär, Nätö och Vänö. Besök på Nötö för planerande av nästa sommars arbete. Videofilming. Koordinator på tre veckors semester.
- Augusti: flera gårdsbesök i Nagu och Kimito. Möte den 22.8 på Isokari med Egentliga-Finlands Naturvårdsdistrikt, ängsprojektet. Projektkoordinatorn på "Management of meadows seminar in Estonia" 28-31.8, poster. Fältbesök på Houtskär för att bekanta sig med och planera för nästa sommars arbete. Planeraren på en vecka semester.
- September: Den lokala arbetsgruppens möte den 9.9 på Nätö, Houtskär. Samarbete med Skärgårdshavets Naturskola, guidning för Turku Steinerskola i kulturlandskapet i skärgården den 4-5.9. Dagar i fält på Houtskär, Aspö och Kolko, Iniö för att bekanta sig med och planera för nästa sommars arbete. Gårdsbesök och rådgivning angående jordbrukets specialmiljöstöd.

Elever från Turku Steinerskola (gymnasiet) väntar för förbindelsebåten på Nötö, Nagu. (Foto Johanna Franzén)

Det regionala mötet på Nåtö, Houtskär. Deltagare Pirjo Majuri (Suomen Luontotieto), Virpi Vuojärvi- Torhamo (Nystad), Jorma Kylänpää (Velkua), Riitta-Liisa Pettersson (FHS), Pirjo Uusitalo (Halikko), Satu Mikkonen-Hirvonen (Museiverket), Leena Lehtomaa (miljöcentral), Antti Lammi (miljöcentral), Seppo Kotiranta (miljöcentral), Iiro Ikonen (miljöcentral). (Foto Johanna Franzén)

- Oktober: 8.10 Möte med Tarja Nuotio från Länsstyrelsen, finansieringsmöjligheter. 14.10 Naturbetesköttkurs till Borgå med nötköttsproducenter från skärgården. 22.10 Möte med Gabriella Nymark-lokala Leader+ föreningen "I samma båt r.f.", finansieringsmöjligheter, gårdsbesök i Nagu. 28.10 Möte med TE-centralen, planering av naturbeteskött-slakteri projekt. Förberedelser för finansieringsansökan för år 2003. Projektkoordinator på två dagars semester.
- November: Styrgruppsmöte den 4-5.11 i Nyköping, Sverige. Naturturismseminarium i Houtskär den 7.11. 22.11 Kustvattenforskning-Varthän?-seminarium. Finansieringsansökan för år 2003. Utbetalningsansökan 2002, första halvåret. Rådgivning angående finansiering av skötsel av ängs- och hagmarker.
- December: 10.12 GIS-seminarium. Den 11.12 besök från Interreg IIIA sekretariatet i Mariehamn. 13.12 Möte om innehåll och översättning av vårdbiotopkort på Finlands miljöcentral. Skrivning av rapport Ängs- och hagmarker i Nystad (trycks år 2003). Videofilm "Skärgården – betesdjurens och blomstrens marker" (videokassett som bilaga).

2003

- **Januari-juni, allmän:** projektkoordinatören och –planeraren arbetar. Slakteriprojekt med Finska Hushållningssällskapet; frågeformulär till 196 st. djurägare i kustregionen angående slaktbehov och intresse att vara med och bilda närslakteriförening eller andelslag (konsult, Finska Hushållningssällskapet). Skötselkort för vårdbiotoper-arbetsgruppens möten och översättning av korten till svenska. Finansieringsmöjligheter för praktisk skötsel av vårdbiotoper utreds med olika instanser. Filmen från skärgården färdigställs (översätts till finska) och distribueras. Ny film om ängar planeras. Styrgruppens möte i Finland. Framställning av skötselplaner. Val av objekt för sommarens fältarbete och förberedelser för fältarbetet. Gårdsbesök och flera samtal angående jordbrukets specialmiljöstöd (viktigaste finansieringsmedlet för skötsel av ängs- och hagmarker).Handledning av projektets praktikanter och anställda. Pressinformation. Förmedling av miljöcentralens slättermaskin till skärgårdsborna som själva vill sköta sina ängar. Förmedling och koordinering av praktikplatser för miljöplanerar-studeranden. Förmedling av betesdjur och betesmarker till skärgårdsborna

- Januari: 15.1 Diskussion angående slakteriprojektet med hushållningssällskapet och projektets första möte 21.1. 17.1 Skötselkort för vårdbiotoper-arbetsgruppen sammanträder. Framställning av skötselplaner. Föredrag om Skärgårdens kulturmarkerprojektet på Naturens mångfald-seminariet i Finlands miljöcentral den 29.1. Informationstillfälle om projektet och vårdbiotoper i Sydvästra Finlands miljöcentral den 31.1.
- Februari: 4.2 Exkursion till Köyliö- gård med Högländsboskap med jordbrukare från skärgården . Den 4.2 pressmeddelande om projektet. Filmpremiär och pressinformation den 7.2 i hotel Strandbo. Sändningar om projektet i Radio Vega Åboland och Ålands radio, sändning i TVs lokala nyheter för Sydvästra Finland. Ordnat finansiering för uppröjning av ängs- och hagmarkerna på Brunskär, stipendieansökningar till fyra fonder lämnas in 10.2. Översättning av skötselkort för vårdbiotoper. Framställning av skötselplaner. Planering av fältarbete. Möte i Nousiainen angående skötsel av ängar vid Henriks kyrka. Projektkoordinatör på semester 17-21.2. Möte med representant för Egentliga Finlands förbund den 26.2. Möte med Egentliga Finlands kulturmarksförbund.

Lilian Lundell från Houtskär hälsar på highländer i Köyliö. (Foto Leena Lehtomaa)

- Mars: kommentarer till ministerier angående skötsel av kulturmarker i skärgården. 7.3 möte på Finska hushållningssällskapet om närslakteriutredning. 17.3 möte på TE-centralen om lantbrukets specialmiljöstöd i skärgårdsförhållanden. Bistånd vid ansökan av Leader-pengar för skötsel av ängs- och hagmarkerna på Borstö och Brunskär. Översättning av skötselkort för vårdbiotoper. Framställning av skötselplaner. Föredrag på Åbo segelsällskap den 25.3. Planering av fältarbete, brev till markägarna den 31.3.
- April: Översättning av skötselkort för vårdbiotoper. 3.4. planering av lägerskola med Turku Steinerskola. 4.4 kontakt tas med Ålands hushållningssällskap angående samarbete. 8.8. Annons om filmen i biologi- och geografilärarnas förbunds tidning. 9.4 föredrag om projektet på MTKs (maataloustuottajien keskusliitto) seminarium för

jordbrukare. 11.4 Avtal och möte med konsulter angående framställning av film om ängar. 16.4 föreläsning om arbete i miljöförvaltningen på Åbo Akademis Arbetsforum. 17.4 exkursion med bränning av gräsmarker som tema. Material och ansökningshandlingar angående jordbrukets specialmiljöstöd skickas åt jordbrukare. 25.4. besök till Kolko med jordbrukare angående förmedling av betesdjur och –marker. 28. 4 möte på Finska hushållningssällskapet om närslakteriutredning. Framställning av skötselplaner. Planering av fältarbete. Planering av lägeskola och handledning av praktikanter.

Projektpersonalen lär sig i Pemar hur man bränner gräsmarker. (Foto Leena Lehtomaa)

- Maj: 2.5. fältbesök med jordbrukare i Kimito. 5.5 handledning av praktikanter. Förberedning av fältarbetet. Skötselkort för vårdbiotoper-arbetsgruppens möte den 9.5 och översättning av korten till svenska. 12.5 gårdsbesök i Iniö Åselholm angående specialmiljöstöd. Framställning av skötselplaner. 14.5 möte på Finska hushållningssällskapet om närslakteriutredning. 15.5 guidning på vårdbiotoperna vid Nautelankoski. 20-23.5 undervisning om ängs- och hagmarker på lägerskolan i skärgården (betald taxibåt Åke Jansson Nagu). Rådgivning och bistånd vid ansökningshandlingar angående jordbrukets miljöspecialstöd. Material och ansökningshandlingar angående jordbrukets miljöspecialstöd skickas åt jordbrukare. Planering av styrgruppsmötet. Ansökan om utbetalningen, sista halvan av året 2002.

Åke Jansson från Berghamn Nagu berättar hur landsskapet såg ut på Boskär i hans barndom. (Foto Leena Lehtomaa)

Elever från Turku Steinerskola hälsar på korna på Berghamn, Nagu. (Foto Leena Lehtomaa)

- Juni: Styrgruppsmötet i Åbolands skärgård den 3-5.6 2003. Den 3.6 är representanten från skärgårdshavets naturskola och ängsfilmskonsulten med, filmning på Brunskär och guidning i ängs- och hagmarkerna. Besök på projektområdena på Nötö, Borstö, Linusskär och gårdsbesök i Berghamn. Därtill ges intervju för Rundradion, sändning om skärgårdens vårdbiotoper den 12.6. Planeraren och koordinatören börjar arbeta i fält och gårdsbesök görs. Inventeringen av flora och vegetation på ön Aspö den 16-20.6. Filmning på Brunskär den 17.6. Protokoll från gårdsbesöken skrivs. Planeraren på semester 23-27.6.
- **Juli-December, allmän:** projektkoordinatören, planeraren, konsulten och praktikanten arbetar. Slakteriprojekt med Finska Hushållningssällskapet fortsätter. Skötselkort för

vårdbiotoper-arbetsgruppens möten och översättning av korten till svenska. Skrivande av skötselplanerna från sommarens objekt. Skrivande av protokoll från gårdsbesöken.Handledning av projektets praktikanter och anställda. Film om ängar under produktion. Gårdsbesök och samtal angående jordbrukets specialmiljöstöd. Fältarbete och växtinventeringar, gårdsvis rådgivning angående skötsel av ängs- och hagmarker. Förmedling av miljöcentralens slåttermaskin. Förmedling och koordinering av praktikplatser för miljöplanerar-studeranden. Planering av fortsättningsprojekt.

- Juli: Projektkoordinatorn och planeraren arbetar i fält på ön Nötö 30.6-4.7. Planeraren arbetar i fält på Utö den 7.7-11.7. Planeraren i Halikko, konsulten på ön Kolko i Iniö och praktikanten i Velkua arbetar i fält. Därtill görs fält- och gårdsbesök, rådgivning och protokoll från gårdsbesöken skrivs. Koordinatorn på fyra veckors semester. 31.7 möte på Finska hushållningssällskapet om närslakteriutredning.

Det är mycket sällsynt att se lantraser i Finland. Bildens unga djur är från Velkua Teersalo. (Foto Maija Knuutila)

- Augusti: Möte den 18.8 med Skärgårdsleden-projektet angående samarbete. 19.8 möte med representanter för Forststyrelsen o. Skärgårdshavets biosfärsområde angående skötseln av ängs- och hagmarker i Skärgårdshavet. 20.8 möte med den projektansvarige angående ansökan om fortsättning på projektet. Fortsättningsansökan för projektet planeras och skrivs. 21.8 deltagande i seminarium om vassens betydelse i skärgårdslandskapet i Salo (kostnader för tolkning och resa från Sverige). 25-26.8 möte på Åland med hushållningssällskapet och Landskapsstyrelsens miljöbyrå angående samarbete och verksamhet på Åland under projektets fortsättning. Protokoll från gårdsbesöken skrivs. Planeraren på två veckors semester. Översättning av skötselkort för vårdbiotoper. Sändning i TV programmet A-studio angående närslakteriet den 25.8. Ansökan om Skärgårdens kulturmarker II färdig.
- September: 1.9. Planering av kurs om trädbevuxna vårdbiotoper med WWF Finland. 2-3.9 exkursion i skärgården på specialstödsområden med representanter för TE-centralen och landsbyggsavdelningen på miljöcentralen. 9.9 fältbesök i Velkua med praktikant och 12.9 gårdsbesök och rådgivning angående jordbrukets specialmiljöstöd. 16.9 möte på Finska hushållningssällskapet om närslakteriutredning och möte på Region Åboland

angående samma ämne. Skrivande av artikel till miljöcentralens tidning åt sina kunder. Skrivande av skötselplaner och slutrapport för närslakteriutredningen. Protokoll från gårdsbesöken skrivs. Översättning av skötselkort för vårdbiotoper-korten.Handledning av praktikanter.

- Oktober: 6.10 exkursion och gårdsbesök till Velkua. 7.10 möte med djurägarna i kustregionen angående närslakteri på Finska hushållningssällskapet. Skrivande av skötselplaner och lägesrapport 2003. Ansökan till skogs- och jordbruksministeriet angående företagsamhet och naturens mångfald (Företagsamhet –projektet). Planering av samarbete med Forststyrelsen och Biosfärsverksamhet. Planeraren slutar jobba i projektet. Ansökan om utbetalning.
- November: Franzén börjar jobba för Skärgårdshavets Biosfärsområdets som planerare för två månader i nära samarbete med projektet. (Får ej lön i projektet). Ansökan om utbetalning till Egentliga Finlands förbund. Rapportering av fältmemo.
- December: En utflykt med Amélie Vilotte från Toulouse, regional jordbruksadministration (jobbar med Leader –projekt). Rapportering av fältprotokollen.

2004

- **januari-augusti, allmän:** Skrivande av skötselplaner och rapporter. Planering av Skärgårdsföretagsamhet och landskapsvård –projektet (SOL) för Region Åboland (Skärgårdens kulturmarker -projektet fick som privatfinansiering två månads lönepengar från Forststyrelsen). Planering av Vakka-Suomen paimen –projektet för Vakka-Suomen kehityskeskus. Handledning av de nya projekten och deltagande i olika möten. Skrivande av slutrapporten inleds. Besök till de gamla projektområdena (Borstö, Brunskär, Nötö, Utö). Skrivande av slutrapporten och slutredovisningen fortsätter.
- Januari: Styrgruppens möte. Slutförandet av Uudenkaupungin perinnemaisemat och Uusikaupungin Lautvededen-Ruskiavuorenaukon pesimälinnusto 2002. Planering av SOL (med privatfinansiering från Forststyrelsen), ansökan om utbetalning till TE-Centralen och Egentliga Finlands förbund. Framställning av videofilmen Återskapa kulturlandsskapet-restaurera en äng.
- Februari: Planering av SOL (med privatfinansiering från Forststyrelsen) och Vakka-Suomen paimen. Framställning av videofilmen Återskapa kulturlandsskapet, restaurera en äng. Organisering av sommarens talkolägren (Korpo Brunskär och Utö).
- Mars: möte om grundande av Sydkustens förening för naturbetesköttproducenter. Organisering av lägerskola (en dag i maj) med Turku Steinerskola till Velkua. Skrivandet av betesavtal mellan djurägare och markägare i Kolko, Iniö. Möte med Janne Gröning om skötsel av kulturlandsskapet på Keistiö, Iniö. Möte om Företagsamhet –projektet med Finska Hushållningssällskap. Utbetalning av nationella pengar från Egentliga Finlands förbund. Gårdsbesök. Skrivandet av pressmeddelande och organisering av pressinformationen.
- April: Pressmeddelandet 2.4 och visning av video. Deltagandet i "Åbolands utskär i framtiden". Gårdsbesök och möte med andra projekt (SOL och Vakka-Suomen paimen). Marknadsföring av den nya videon. Redovisning och ansökan för utbetalning (den sista delen av 2003). Skrivande av slutrapport. Handledning av projektledaren i SOL projektet.
- Maj: Organisering av styrgruppsmötet på Åland samt gårds- och fältbesök. Skrivande av slutrapport.
- Juni: Möte med SOL –projektet, styrgruppsmöte på Åland med fältbesök. Ålands radio och diskussioner med Ålands Hushållningssällskap. I juni inga lönekostnader i projektet,

förutom semesterlön. juli: Koordinatoren och planeraren på semester. Fältbesök till Utö med talkogänget från WWF. Inga lönekostnader i projektet.

- juni: Vägmiljön i Norden och Estland -seminarium (25.-26.8. i Åbo).Handledning av projektledaren i SOL projektet. Inga lönekostnader för projektet.

Projektet organiserade ett talkoläger i samarbete med WWF på Utö. Österängen är så igenvuxen att det behövs flera talkolägren innan enar är borta och ängsvegetationen kann återkomma. (Foto Leena Lehtomaa

Upplandsstiftelsen

2001

- Maj 2001. Inventering nunneört (*Corydalis sp.*). Inventeringen utfördes i samverkan med LIFE-projektet ”Restoration and management of meadows in Finland, Sweden and Estonia” (LIFENature/FIN/7067), för att finna värdefulla fjärilslokaler. Utförare var Malin Hansen och Karin Bengtsson. Tidsåtgång: totalt 3 veckor.
- juni 2001. Informationsmöte i Söderöns hembygdsgård med fältvandring i omkringliggande marker. Annonns i annonsbladet. Utförare var Maria Hoflin. Tidsåtgång: 1 vecka (inkl förberedelser).
- juni 2001. Översiktlig naturinventering av öarna i Gräsö S skärgård för att identifiera några av de mest värdefulla naturbetesmarker/ängar/skogsbeten med behov av restaureringsåtgärder. Utförare: Tommy Lennartsson. Tidsåtgång: 2 veckor.
- juni 2001. Översiktlig naturinventering på delar av Söderön för att identifiera några av de mest värdefulla naturbetesmarker/ängar/skogsbeten med behov av restaureringsåtgärder. Utförare: Maria Hoflin. Tidsåtgång: 2 veckor.
- Nov-dec 2001. Ekologisk landskapsplanering över delar av Söderön för att identifiera några av de mest värdefulla naturbetesmarker/ängar/skogsbeten med behov av restaureringsåtgärder. Identifieringen baseras främst på befintligt inventeringsmaterial och fältbesök. Rapportering av resultat och GIS-digitalisering. Utförare: Peter Andersson. Tidsåtgång: 2 månader

- Nov-dec 2001. Inventering av djurförekomst, skicket på ladugårdar, stängselbehov, lantbrukarnas framtidsplaner mm på Söderön, inkl. sammanställning av data. Utförare: Hushållningssällskapet.
- Hösten 2001. Påbörjat arbete med informationsskrift om natur- och kulturvärden i skärgårdens kulturlandskap. Utförare: Tommy Lennartsson. Tidsåtgång: 2 veckor.
- Hösten 2001. Uppbyggnad av ett kontaktnät av lantbrukare, markägare, djurägare, entreprenörer m fl som är intresserade att delta i projektet, genom att t ex få hjälp med mark-/djurförmedling, bilda producentringar eller andra samarbetsgrupper, få rådgivning eller skötselplan om skötsel och restaurering av ängs- och hagmarker mm. Utförare: Maria Hoflin. Tidsåtgång ca 1 vecka.

2002

- April 2002. Projektmöte tillsammans med intresserade lantbrukare och markägare på Söderön och Gräsö. Samarbete med LRF lokalavdelning i Börstil. Utförare: Maria Hoflin, Tommy Lennartsson, samt anlitad konsult (Anders Häggström). Tidsåtgång: 1 vecka (inkl förberedelser).
- Maj-aug 2002. Översiktlig naturinventering av öarna i Gräsö S skärgård för att identifiera några av de mest värdefulla naturbetesmarker/ängar/skogsbeten med behov av restaureringsåtgärder. Diskussioner med markägare/djurhållare i samband med detta. Utförare: Tommy Lennartsson. Tidsåtgång: 3 veckor.
- Våren 2002. Uppbyggnad av ett kontaktnät av lantbrukare, markägare, djurägare, entreprenörer m fl som är intresserade att delta i projektet, genom att t ex få hjälp med mark-/djurförmedling, bilda producentringar eller andra samarbetsgrupper, få rådgivning eller skötselplan om skötsel och restaurering av ängs- och hagmarker mm. Utförare: Maria Hoflin. Tidsåtgång ca 4 dagar.
- April-juni 2002. Gårdsbesök med intresserade lantbrukare på 6 gårdar på Söderön. Rådgivning om natur- och kulturvärden. Påbörjade skötsel-/restaureringsplaner. Utförare: Maria Hoflin. Tidsåtgång: 3 veckor.
- juni 2002. Samordning, inkl fältbesök, med länsstyrelsen om naturvärdesbedömning av skogsbeten i kust- och skärgårdsområden. Utförare: Maria Hoflin, Tommy Lennartsson, Anki Weibull, personal från länsstyrelsen. Tidsåtgång: 3 dagar.
- juni-sept 2002. Ekologisk landskapsplanering över delar av Söderön för att identifiera några av de mest värdefulla naturbetesmarker/ängar/skogsbeten med behov av restaureringsåtgärder. Identifieringen baseras främst på befintligt inventeringsmaterial och fältbesök. Utförare: Anki Weibull. Diskussioner med markägare/djurhållare i samband med detta. Tidsåtgång: 2 veckor t o m juni.
- juni-aug 2002. Fjärilsinventering av ett antal utpekade områden på Gräsö, Söderön och Kallriga. Sammanställning av data och sköselförslag för att gynna speciell fjärilsfauna. Utförare: Jan-Olov Björklund, Ingmar Frycklund. Tidsåtgång 2 mån t o m juni.
- juni-okt 2002. Fjärilsinventering av ett antal utpekade områden på Gräsö, Söderön och Kallriga. Sammanställning av data och sköselförslag för att gynna speciell fjärilsfauna.
- juni-sept 2002. Översiktlig naturinventering av öarna i Gräsö S skärgård för att identifiera några av de mest värdefulla naturbetesmarker/ängar/skogsbeten med behov av restaureringsåtgärder. Diskussioner med markägare/djurhållare i samband med detta.
- Sept 2002. Ansökan om medel från strukturfonden Mål 2 Öar för restaureringsarbete (iordningställande av igenväxande ängs- och hagmarker för bete och för besökare) på Gräsön. Huvudsökanden är Gräsöfonden/ Östhammars kommun.
- juni-dec 2002. Inmatning av inventeringsdata och djurgårdar i GIS.

- juni-dec 2002. Medverkan till ett maskinsamarbete mellan fem yngre lantbrukare för att trygga vinterfoder för sin djurhållning på Gräsön. Därmed kan fler betesdjur hållas och fler av de värdefulla naturbetesmarkerna på ön kan vårdas.
- juni-dec 2002. Medverkan i planering av en ny ladugård vid Kallriga naturreservat. En rationell djurhållning i området gör att skötseln av de ca 60 hektar biologiskt mycket värdefulla naturbetesmarker i reservatet säkras, liksom ytterligare ca 40 ha naturbetesmarker utanför reservatet.
- juni-dec 2002. 3 gårdsbesök har genomförts tillsammans med brukare. 7 st gårdar besökta under 2001-2002 har gått vidare och fått ytterligare gårdsbesök och en utförligare plan för restaureringsåtgärder och skötsel. Dessa har även fått hjälp med att organisera åtgärder, samt med ansökan om medel för restaurering av markerna.
- Hösten 2002. Uppbyggnad av ett kontaktnät av lantbrukare, markägare, djurägare, entreprenörer m fl som är intresserade att delta i projektet, genom att t ex få hjälp med mark-/djurförmedling, bilda producentringar eller andra samarbetsgrupper, få rådgivning eller skötselplan om skötsel och restaurering av ängs- och hagmarker mm.

2003

- juni-april 2003. Framtagande av informationsbroschyr.
- juni 2003. Översiktlig naturinventering av angränsande områden till Kallriga NR, för att identifiera några av de mest värdefulla naturbetesmarker/ängar/skogsbeten med behov av restaureringsåtgärder. Utförare: Sara Overud.
- juni-juli 2003. Gårdsbesök med intresserade lantbrukare på 17 gårdar på Söderön. Rådgivning om natur- och kulturvärden, samt restaurering och skötsel. Utförare: Maria Hoflin, Tommy Lennartsson, Sara Overud, Lisel Hamring, Jan-Olov Björklund (konsult).
- April 2003. Projektmöte i Långalma, Söderön med markägare och representant från länsstyrelsen för att diskutera skötsel av kulturmarker inom NATURA 2000 området och angränsande områden, samt samverkan med ”Skärgårdens kulturmarker”.
- April 2003. Projektmöte tillsammans med intresserade djur- och markägare på Söderön. Diskussioner om kulturlandskapets framtid i området och lösningar för långsiktig skötsel. Samarbete med kulturlandskapsgruppen inom Söderöns hembygdsförening. 26 deltagare. Utförare: Maria Hoflin, Tommy Lennartsson, Lisel Hamring, samt anlitad konsult (Sven-Olov Borgegård).
- Maj-juli 2003. Översiktlig naturinventering av öarna i Gräsö S skärgård för att identifiera några av de mest värdefulla naturbetesmarker/ängar/skogsbeten med behov av restaureringsåtgärder. Diskussioner med markägare/djurhållare i samband med detta. Utförare: Tommy Lennartsson.
- Maj-juli 2003. Fjärilsinventering av ett antal utpekade områden på Gräsö, Söderön och Kallriga. Utförare: Jan-Olov Björklund, Ingmar Frycklund.
- juni-maj. Planering av restaureringsinsatser, vinterbyggnader för djurhållning, samt på Gräsö. Utförare: Sven-Olov Borgegård (konsult)
- juni 2003. Möte i Finska skärgården med projektets styrgrupp. 3 dagar.
- juni-dec 2003. Gårdsbesök med intresserade lantbrukare på 5 gårdar. Rådgivning om natur- och kulturvärden, samt restaurering och skötsel. Förberedelser, fältbesök och minnesanteckningar. Utförare: Maria Hoflin, Tommy Lennartsson, Jan-Olov Björklund (konsult).
- Nov-dec 2003. Bymöten i två byar på Söderön tillsammans med djur- och markägare på. Diskussioner om kulturlandskapets framtid i området och lösningar för långsiktig skötsel.

Planering, förberedelse, möte och sammanställning av uppgifter. Utförare: Maria Hoflin, Tommy Lennartsson, Anett Persson, Jan-Olov Björklund (konsult).

- juni 2003. Fortsatt översiktlig naturinventering av öarna i Gräsö S skärgård, skötselplan. Utförare: Tommy Lennartsson.
- juni-augusti 2003. Fortsatt fjärilsinventering av ett antal utpekade områden på Gräsö, Söderön och Kallriga. Utförare: Jan-Olov Björklund.
- juni-dec 2003. Planering av restaureringsinsatser, vinterbyggnader för djurhållning, och samarbete kring maskiner på Gräsö. Utförare: Sven-Olov Borgegård (konsult).
- juni-nov 2003. Inläggning av inventeringsdata och områden i GIS. Kartor till skötselplaner och minnesanteckningar. Utförare: Per Stolpe.
- juni-dec 2003. Uppdatering av databas med markägare/djurägare/landskapsentreprenörer i projektområdet. Förmedling av mark och betesdjur. Planering av restaureringar. Kontakter med mark- och djurägare. Utförare: Maria Hoflin, Anett Persson.

2004

- Jan och juni 2004. Styrgruppsmöte i Uppsala med projektpartners. Styrgruppsmöte med exkursion, 2 dagar på Åland. Planering av Ålands medverkan som projektpartner i nästa projekt.
- Jan-maj 2004. Bymöten i 4 byar på Söderön tillsammans med djur- och markägare. Diskussioner om kulturlandskapets framtid i området och lösningar för långsiktig skötsel. Planering, förberedelse, möte och sammanställning av uppgifter. Utförare: Maria Hoflin, Tommy Lennartsson, Anett Persson, Jan-Olov Björklund (konsult).
- Febr 2004. Möte på WWF. Diskussion med projektledare för andra kulturlandskapsprojekt i Sverige. Utbyte av erfarenheter. Maria Hoflin och Björn-Gunnar Lagström.
- juni 2004. Arbete med Upplandsstiftelsen årsrapport med tema kulturlandskapet och beskrivning av projektet och resultat bla. Informationsmaterial som sedan delats ut till lantbrukare och andra intresserade. Utförare: Maria Hoflin och Tommy Lennartsson.
- Febr-aug 2004. Gårdsbesök med intresserade lantbrukare på 10 gårdar (varav några har fått 2-3 besök). Rådgivning om natur- och kulturvärden, samt restaurering och skötsel. Förberedelser, fältbesök och minnesanteckningar. Utförare: Maria Hoflin, Anett Persson, Tommy Lennartsson och Jan-Olov Björklund (konsult).
- Febr-aug 2004. Projektadministration, redovisningar, budget, möte med revisorer, planering av aktiviteter och div arbetsmöten. Utförare: Maria Hoflin.
- Febr-aug 2004. Planering av restaureringsinsatser, vinterbyggnader för djurhållning, och samarbete kring maskiner på Gräsö. Utförare: Sven-Olov Borgegård (konsult).
- juni 2004. Arbete med att försöka påverka nya jordbrukspolitiken utformning för att gynna skötseln av kulturlandskapet. Möten med andra organisationer, skrivelser och framtagande av rapport. Utförare: Maria Hoflin, Björn-Gunnar Lagström, Tommy Lennartsson och Sara Overud.
- juni 2004. Telefonrådgivning till lantbrukare knutna till projektet i samband med EU-stöds ansökan för ängs- och hagmarker. Utförare: Maria Hoflin.
- April 2004. Samarbete med Upplandsmuséet om en utställning om kulturlandskapet ”Kattfot och komule”. Utställningen vandrar runt på bibliotek, hembygdsföreningar, skolor mm i Uppsala län under flera år. 2004 är utställningen i Tierps kommun, 2005 i Östhammars kommun. Utförare: Maria Hoflin.

- April-aug 2004. Planering av restaureringar i fält för 6 områden omfattande 95 hektar. Uppstämpling av träd och buskar som ska röjas, planering av stängseldragning, diskussioner med markägare/djurägare mm. Utförare: Maria Hoflin, Tommy Lennartsson, Anett Persson och Jan-Olov Björklund (konsult).
 - Maj 2004. Start av projekt för att förbättra djurbyggnaderna i projektområdet. Samarbete med länsstyrelsen i Uppsala län. Flera möten i maj-aug.
 - Maj: Inventering av nunneört (värdväxt för mnemosynefjäril) på ett antal utpekade områden. Utförare: Jan-Olov Björklund.
 - Maj-aug 2004. Inventering av dyngbaggar på några utpekade lokaler inom projektområdet. Utförare: Karolina Vessby.
 - juni 2004. Information om projektet i fält med en grupp Ryssar på studiebesök i Sverige. Utförare: Maria Hoflin och Anett Persson.
 - juni 2004. Kurs om skötsel av kulturlandskapet för länsstyrelsen mfl parter som jobbar med frågorna. Anordnad gemensamt av Upplandsstiftelsen och Centrum för Biologisk Mångfald. Kursledare: Tommy Lennartsson. Deltagare Johanna Franzén från Sydvästra Finlands miljöcentral.
-
- Juni-juli 2004. Inventering av Mnemosynefjäril. Rödlistad (NT) och utpekad EU-art som det ska skrivas ett bevarandeprogram för i Sverige. Tidigare var endast 1 lokal känd i Uppsala län. Vi hade fått kännedom att den kunde finnas inom projektområdet. Resultat: 3 nya lokaler funna. En lokal med 200-300 individer, vilket utgör Sveriges största lokal, hittades. Utförare: Jan-Olov Björklund.

*Mnemosynefjärilla (Parnassius mnemosyne) är en utrotningshotad art både i Finland och i Sverige. Den är även utpekad EU-art.
(Foto Erkki Santamala)*

- Juni-augusti 2004. Fortsatt fjärilsinventering av ett antal utpekade områden på Gräsö, Söderön och Kallriga. Utförare: Jan-Olov Björklund.
- Juni-aug 2004. Inläggning av inventeringsdata och områden i GIS. Kartor till skötselplaner och minnesanteckningar. Utförare: Per Stolpe.
- Juni-aug 2004. Uppföljning av ett antal områden som inventerades med avseende på fjärilsfauna under 96-97. Notering av skötselbehov och förändringar i habitatets utseende och kvalitet sedan förra inventeringen. Utförare: Jan-Olov Björklund (konsult).
- Juli 2004. Aktiviteter för lantbrukare och boende i projektområdet anordnas. 3 tillfällen med olika tema. 1) Natur- och kulturvandring på Örskär, 2) Nattens fjärilar 3) Nattens fladdermöss. Experter anlätade som ledare. Varje tillfälle blev fullbokat med ca 20-25 deltagare. Mycket uppskattat.

Centrum för biologisk mångfald

2001

- ej verksamhet

2002

- Januari-mars. Planeringsdagar och seminarier tillsammans med forskningsprogrammet HagmarksMISTRA (vid CBM): Kunskapsluckor beträffande optimala metoder för restaurering och skötsel av naturbetesmarker; användning av historiska data; metoder för ekologisk värdering av betesmarker.
- Februari-april. Projektadministration samt anställning av forskarstuderande.
- Maj. Sökning efter lämpliga försöksområden vid kusten, dokumentation av antal och typ av betesdjur, betestidens längd, betetrycket i fält m.m. Markägarkontakter. Etablerande av försöksytor (Rävsten², Mellangården², Bondskäret², Raggarön², Harpsund⁶) och provtytor (Långalma, Storskäret, Brudskäret, Mellangården, Laduskär, Boda, Selaön¹⁰)
- Maj. Fältdarbete; avläsning av tidig blomning, pollinationsexperiment m.m.
- Maj. Fältpresa till Danmark för att studera hur naturvård och köttproduktion kan kombineras.
- Maj-juli. Konung Karl XVI Gustaf inviger 2002-05-15 den nationella kampanjen Levande Landskap i ett av projektets försöksområden (Harpsund, i samarbete med HagmarksMISTRA). Kungen och de närvarande journalisterna (presskonferens) informerades om projektet och försöksfällorna demonstrerades. Pressmeddelanden från Jordbruksverket och Länsstyrelsen i Sörmland i samband med detta, samt flera artiklar i lokalpressen, TV-inslag i Östnytt m.m. Tidningsartikel om projektet i lokaltidningen Folket juli.
- Juni-augusti. Fortsatt fältdarbete.
- September. Avslutade årets fältdarbete, datainmatning och dataanalys.
- September. Projektets frågeställningar samt preliminära resultat presenterades på ett internationellt seminarium om växter i gräsmarker (Prag 2-5/9).
- September. Projektet samt problematik runt betesintensitet i gräsmarker diskuterades på ett seminarium om indikatorer på Jordbruksverket i september.
- Sept-Nov. Två planerings- och samarbetsdagar tillsammans med HagmarksMISTRA under hösten.

- Oktober. Dataanalys, främst gällande träd och buskar i betesmarker.
- Oktober. Projektet presenterades för forskningsprogrammet HagmarksMISTRA 7/10.
- Oktober. Preliminära resultat från projektet presenterades och diskuterades på en internationell workshop om växters tolerans mot bete i (Uleåborg 25-27/10)..
- November. Deltagande med poster om projektet på den årliga skandinaviska växtekologiska konferensen (i år i Köpenhamn) SCAPE 1-3/11., samt på den årliga nationella jordbrukskonferensen vid SLU 19/11.
- November. Ledningsmötet för interreg-projektet i Nyköping 4-5/11.
- November-december. Fortsatt bearbetning av data.
- November-december. Påbörjat en populärvetenskaplig artikel om historia och biologi i landskapet. Samarbete med HagmarksMISTRA.

2003

- Januari. Rapport om problem med restaurering och skötsel av kustnära betesmarker inför mid-term review av jordbrukspolitiken till SJV, SNV, WWF.
- Januari-april. Vetenskaplig uppsats om olika betesregimers effekter på kärlväxter.
- Januari-april. Diverse presentationer av resultat för statliga myndigheter samt för svenska forskare: Naturvårdsverket, WWF (19/2), SLU-forskare (3/4).
- Januari-maj, oktober-december. Dataanalys och sammanställning till vetenskaplig uppsats om kärlväxter och träd & buskar i betesmarker.
- Januari-maj, oktober-december. Dataanalys och sammanställning till vetenskaplig uppsats om olika tidpunkt för bete i relation till växters blomning och frösättning.
- Januari-maj. Seminarier i samarbete med forskningsprogrammet HagmarksMISTRA (2 st)
- Februari. Poster på den internationella OIKOS-konferensen, Karlstad.
- April: Offentlig föreläsning om traditionella skötselmetoder och växters anpassningar till dem 7/4 . Presentation av resultat vid seminarium om biologiska värden i gräsmarker vid Jordbruksverket, Jönköping 23/4.
- Maj-juni. Förberedelse och genomförande av fältarbete.
- Juni. Projektledarmöte i Skärgårdshavets Nationalpark, Finland 3-5/6.
- Juli-december. Fältarbete, bearbetning av insamlat material, datainmatning.
- Augusti. Info om projektet samt fältvandring med Finländska och Estländska WWF på restaureringsläger i skärgården i augusti 03(LIFE)
- Augusti-december. Fältextursioner med brukare och naturvårdare.
- September. Lägesrapport för forskningsprogrammet HagmarksMISTRA 3/9
- Oktober. Diskussionsseminarium om samverkan naturvård-brukare på CBMs årliga mångfaldskonferens 2-3/10 (detta år i samarbete med Skogsstyrelsen och Jordbruksverket i Jönköping). Uppvaktnings av Jordbruksministern betr. jordbruk och bete 14/10 (samarbete med HagmarksMISTRA och Mat21).
- Oktober. Seminarium för rådgivare och kontrollanter vid sveriges länsstyrelser i samarbete med forskningsprogrammet HagmarksMISTRA23/10 .
- Oktober-november. Poster på den internationella SCAPE-konferensen i Oslo 24-26/10. Seminarium om betesintensitet och betestidpunkt för Inst för Naturvårdsbiologi, SLU 5/11. Presentation av resultat på konferens om ekologiskt lantbruk vid SLU 18/11. Presentation och diskussion av resultat på internationell workshop i Montpellier 20-22/11.

- November. Föreläsning om traditionell markanvändning på offentlig kurs i ekologisk landskapshistoria SLU 28/11. Populärvetenskaplig uppsats i Biodiverse om traditionell kunskap och skötsel av jordbrukslandskapet. November 2003.
- November-december. Deltagande i restaureringsmöte med lantbrukare tillsammans med Upplandsstiftelsen: Raggårön, 5/11 och Långalma 9/12. Fältdiskussion om röjning av betesmarker med markägare och Länsstyrelsen i Uppsala län 4/12.

2004

- Januari. Styrgruppens möte i Uppsala 19/1.
- Januari-mars. Kunskapssammanställning om träd och buskar i betesmarker.
- Januari-maj. Fältvandring betr. röjning av betesmarker med Länsstyrelsen, restaurerings- och planeringskonsulter, brukare m.fl., Tedarön 29 januari 2004, Gräsö gård 9/3, Bondskäret 29/3, Brudskäret 13/5, Alnön 21/6. Föredragning med Fastighetsverket och Länsstyrelsen betr. trädbärande betesmarker 30/1, följt av fältvandring 17/5.
- Januari-augusti. Analys och sammanställning till vetenskaplig uppsats om kärleväxter och träd & buskar i betesmarker.
- Januari-augusti. Dataanalys och sammanställning till vetenskaplig uppsats om olika tidpunkt för bete i relation till växters blomning och frösättning.
- Februari. Utredning/Kunskapssammanställning om traditionell kunskap om skötsel och restaurering av betesmarker. Tommy Lennartsson (tillsammans med Weronika Linkowski, CBM).
- Februari. Presentation av resultat för forskare inom HagmarksMISTRA på konferens 11-12/2.
- Februari-mars. Utredning på uppdrag av Naturvårdsverket och Jordbruksverket om rådgivares och naturvårdares erfarenheter om skötsel och restaurering inkl. avslutande seminarium 25/3. Tommy Lennartsson (tillsammans med Sara Overud, Upplandsstiftelsen).
- Februari-juni. Kontakter med journalister: Intervju och artikel om fragmentering av biotoper i tidningen Miljötrender. Artikel om insekter som naturvårdsindikatorer i Enköpingsposten 5/6.
- Mars. Föredragning på möte om träd i parker, trädgårdar, vägmiljöer etc., Länsstyrelsen, Vägverket 26/3
- April. Presentation av examensarbete om pollination m.m. av växter i naturbetesmarker (Carin Christensen) 20/4. Presentation av examensarbete om fältgentianan i Uppland de senaste 10 åren (Maria Pettersson) 26/4.
- April. Föreläsning om växter och bete på internationellt seminarium om bete, SLU 27/4.
- April. Fältplanering av forskningsområden vid kusten.
- Maj. Deltagande i nationell kursexkursion om restaurering.
- Maj. Föreläsning om skötsel av sandiga betesmarker på seminarium om åsar. Upplandsstiftelsen & Länsstyrelsen 4/5.
- Projektgruppens möte på Åland 14-15 juni.
- Juni. Kurs om skötsel och restaurering av svåra kustnära betesmarker med rådgivare, planerare och kontrollanter vid Länsstyrelsen, SV Finlands Miljöcentral, Upplandsstiftelsen 22-23/6.

Kurs om skogsbeten på Rävsten i Östhammars kommun. Deltagare från länsstyrelsen och andra organisationer. (Foto Johanna Franzén)

- Juni. Rapport i Jordbruksverkets rapportserie om rådgivares och naturvårdares erfarenheter av restaurering och skötsel.
- Juni-augusti. Fortsatt fältarbete.

Sörmlands länsstyrelsen

2001

- Maj 2001. Informationsmöte på Ringsö då delar av i SSIF styrelse informerats om Interregprojektet.
- Maj-nov 2001. 30 gårdsbesök hos skärgårdsjordbrukare. Fältbesök då årets skötsel utvärderats, information om natur- och kulturmiljövärden som förkommer på gårdarna.
- Sept-dec 2001. Guideprojekt i skärgårdens kulturmarker. Ett omfattande planeringsarbete har utförts som ligger till grund för genomförande 2002. Åtgärder har gjorts för att förbättra stigar, stättor för att gynna guidningar i skärgården.
- Aug-sep 2001. Inventering av natur- och kulturmiljövärden på Askö. Arbetet har resulterat i ett omfattande dokumentationsarbete
- Maj-juni. Skötselplan för Askö och Svanviken. Planer har tagits fram för de båda reservaten som fastställts.

2002-2004

- ej verksamhet

4.4. Upptäckta brister i utförandet

Innan man startar ett nytt projekt bör alla partner noggrant klargöra de resurser som finns till projektets förfogande. Även under projektets lopp bör man göra en likadan uppskattning. Tidtabellen bör hålla eftersom försening av material innebär extra arbete för de projektansvariga.

4.5. Styrgruppens värdering

Projektets utförande, resultat och ekonomi följs upp under styrgruppsmötena. Gruppen har varit lagom stor för att kunna vara effektiv, utbyta erfarenheter och besöka varandras projektområden. Antal deltagare i mötena har varierat från 4 till 6 personer. Antal möten har också varit lagom (6 möte).

5. PROJEKTRESULTAT

5.1. Projektets individuella målsättningar och uppnådda resultat

De huvudsakliga målen med projektet var att:

A. Bevara och utveckla kulturhistoriska värden, naturtyper, växt- och djurarter som är knutna till det traditionella kulturlandskapet i Östersjöns skärgård.

Detta görs genom att (1) kartlägga skärgårdens naturvärden och analysera hotbilder och skötselbehov, (2) ge information till markägare och allmänhet om kulturlandskapets värden, problem och skötselbehov, (3) utforma restaurerings- och åtgärdsplaner i samverkan med brukare (modifierade i jämförelse med den ursprungliga planen)

Detta huvudmål har man uppnått genom följande åtgärder under åren 2001-2004. Målet uppnåddes enligt planen, se tabell 1.

<u>Åtgärd</u>	<u>Sydvästra Finland</u>	<u>US</u>	<u>CBM</u>	<u>Sörmland</u>
Rådgivning & information t. brukare & allmänhet				
rådgivning i telefon, antal personer	20	30		
skolningstillfälle för jordbrukare, antal deltagare	120	54	20 + 20	
gårdsbesök som resulterat i skötseln, st.	20	15	2	
informativt gårdsbesök med minnesanteckningar	16	41		30
informationsmöte, antal deltagare		110		
slätterseminariet, antal deltagare	50			
fältvandring, antal deltagare	45	105	2 vandr.	
lägerskolning, antal elever + vuxna	66 + 11			
föreläsning, antal deltagare	115 (Turun Pursiseura)		5 st. 120 deltagare	
Populärvetenskapliga uppsatser			3	
broschyrer, upplaga st.		1000		
video, distribution 2 st.	100			
skötselkort (översättning till svenska), upplaga	3000			
Information & utlåtanden till regionala, nationella och internationella myndigheter och politiker				
remissvar, utlåtanden till nationell jordbruks/skötselpolitik baserade på projektets resultat			5	
fältdemonstration/föredragning för myndigheter, nationella, st.			4	
regionala			10	
skolning med fältvandring (regionala, nationella, internationella), antal deltagare	2 st. 11 deltagare		3 st., 86 deltagare	
utflykt till skärgården med en fransk tjänsteman	1			
Media				
tidningsartiklar, st.	9+2	1	4	
tv och radio, antal händelse	21+2		1	
presskonferens/pressmeddel./offentlig presentation			3	
Information till och utbyte med forskare				
nationella, framträdanden, poster etc., st.			5	
dito internationella, st.	1		2 (6*)	
vetenskapliga uppsatser under bearbetning			2	
övriga rapporter	1			
deltagandet i andras seminarier	4			
praktikanter, antal	5			
förmedling av praktikanter till skärgårdsgårdar	6			
diskussioner med en fransk utbytesstudent	1			
www-sidor	1			

* Aktiviteter inom parentes avser internationella framträdanden i utlandet vilka inte ansetts förenliga med projektets syften

Tabell 1

B. Säkra den långsiktiga skötseln av landskapet som är nödvändig för natur- och kulturvärdenas överlevnad, liksom för människors möjligheter att leva i skärgården.

Detta görs genom uppgörande av skötselplaner (med gårdsvisa besök) för utveckling av restaurerings- och skötselmetoder för områden med höga naturvärden (indirekt syfte: utveckling av småskaligt entreprenörsskap inom landskapsskötsel samt utveckling av produktion av naturbeteskött från skärgården). Vidare genom att analysera hoten mot kulturlandskapet, utveckla skötselmetoder och fylla viktiga kunskapsluckor där sådant behövs för att på rätt sätt kunna sköta kulturlandskapet.

Detta huvudmål har man uppnått genom följande åtgärder under åren 2001-2004. Resultatet överträffade förväntningar. Detaljerad information om resultat kan läsas från tabellen 2, från kartor (bilagor 1-5), från de preliminära resultaten från CBM och från bilaga 6:

Åtgärd	Sydvästra Finland	US	CBM	Sörmland
Metodutveckling, analys av skötselmetoder				
Skötselförsök, antal områden			6 (8**)	
Undersökningsytor, antal områden			6 (10**)	
Inventering och skötselplaner (se även bilagor 1-5)				
inventering av ängs- och hagmarker, ha	482	2200		
inventering av djurgårdar, antal gårdar		20		
fjärilsinventering, ha		1000		
fågelinventering, ha	822			
skötselplaner, område	8	16		
skötselplaner, ha	129	142		
Utveckling an entreprenörskap osv. (se även bilagor 1-5, extra info i bakgrundsmaterialet upparbetat i projektet)				
kontakt med betesdjurägare och markägare antal	48	70		
frågeformulär till skärgårdsborna om intresse att delta i projektet, st.	315	38		
slakteriutredning, antal djurägare	196			
nya miljöspecialstödområde, antal område	10	14		
nya miljöspecialstödområde, antal ha	129	245		
förmedling av betesmarker till djurägare, ha	40	108		
förmedling av betesmarker till djurägare, antal djur- eller markägare	4	7		
skolningsexkursioner, antal deltagare	12	15		
konkreta skötselprojekt startades	3	5		
planering och finansiering av vinterbyggnader, antal område		3		
hjälp angående finansiering av skötsel, antal markägare	11	17		
hjälp angående finansiering av skötsel (annat än jordbrukets miljöspecialstöd), antal ha	20	480		
forskningsprojekt startades	1			

** skötselförsök/undersökningsområden inom parentes avser områden som anlagts utanför Interreg-området för att möjliggöra jämförelse mellan skärgården och inlandet och som inte bekostats av Interreg-projektet

Tabell 2

Preliminära resultat från Centrum för biologisk mångfald

Bakgrund: Bete och slåtter i ogödslade gräsmarker är en av de viktigaste naturvårdsåtgärderna i Europa. Sådana marker är sällsynta och minskande idag och innehåller fler hotade växt- och djurarter än någon annan biotop. För att kunna sköta resterande marker på bästa sätt måste vi veta mer om hur skötseln skall utformas. Historisk kunskap är därvid viktig, men kan inte tillämpas utan vidare, eftersom det historiska landskapet såg annorlunda ut: fr.a. fanns mycket stora arealer gräsmark utspridda i landskapet, jämfört med idag.

De faktorer vi lättast kan påverka är skötselns intensitet och tidpunkt. Vidare kan vi förändra biotopernas utseende genom restaurering, främst röjning av buskar och träd. Stora summor satsas årligen på att upprätthålla bete samt att röja igenväxande betesmarker (miljöersättningar). För de marker som erhåller tilläggsersättning för biologisk mångfald ställs ofta kravet att de skall röjas, för att öka andelen grässvål.

Frågeställningar: I princip antas röjning och hård hävd gynna kärlväxter, d.v.s. gräs och örter, medan växtätande insekter och den flora och fauna som är knuten till träd och buskar antas gynnas med av svag hävd och ett högt innehåll av buskar i betesmarker. Vi har dels studerat ifall om kärlväxter verkligen missgynnas av buskar och svagare bete, dels hur växtätande insekter (spetsvivlar och småfjärilar) reagerar på betesintensitet och röjning.

Vi har även tagit fjärilsfaunan som utgångspunkt för att hitta värdefulla betesmarker. Detta är, såvitt känt, ett unikt upplägg på en naturvårdsinventering, eftersom alla andra betesmarks-inventeringar utgår från kärlväxterna.

Resultat: Måste man röja för att gynna florán i betesmarker?

- Vissa typiska betesmarksväxter blev signifikant ovanligare närmare buskar, medan andra blev signifikant vanligare. De flesta arter var lika vanliga i den öppna betesmarken som intill buskar.
- För nästan samtliga arter var sannolikheten större att gå i frö ju närmare en buske de växte. Detta berodde på att busken erbjuder visst skydd mot bete.
- Det fanns en tendens att det totala artantalet av kärlväxter var högre intill buskar än ute i den öppna betesmarken.
- **Slutsatser:** Buskar är positiva för blomning och frösättning hos kärlväxter. Vissa arter blir sällsyntare nära buskar, men de flesta påverkas inte eller påverkas positivt av närhet till buskar. Den totala kärlväxtdiversiteten påverkas möjligen positivt av buskar i betesmarker.
- När buskarna tätar fick pollinatörer svårare att hitta till växterna och pollination och populationslivskraft går ner.
- Pollinatörsbrist inträffade dock först när 30-75 % av gräsmarken täcks av buskar.
- Små gräsmarker var känsligare för igenbuskning innan några effekter på populationslivskraft kunde upptäckas.
- **Slutsatser:** Buskarna får inte bli alltför talrika; en riktlinje är att max 30-40 % av gräsmarkens yta får upptas av buskar om dessa står någorlunda jämnt utspridda.

Två typer av försöksfallor som man har använt i forskningen. Stängsel och skydd av nät är för att undvika bete.

Måste man beta hårt för att gynna insekter i betesmarker?

- På samma sätt som buskar kunde obetade partier, s.k. rator (t.ex. runt spillning eller osmakliga växter), göra det möjligt för växter att gå i frö. Ratorna vandrade runt i betesmarken, d.v.s. de fanns sällan på samma plats mer än ett eller ett par år.
- Andelen rator ökade vid svagare bete.
- Vid hårdare bete blev det mindre rator och då blev i stället buskarna av förhållandevis större betydelse som betessdyddade småmiljöer.
- Många växarter fick praktiskt taget inga frön alls utom i rator och buskar.
- Ett sent betespåsläpp (mitten i juli) ökade andelen rator något samt gav fler växter chans att sätta frö innan de blev avbetade.
- Det sena betet medförde inga negativa effekter på betesdjurens tillväxt eller på upplagring av förna m.m.
- **Slutsatser:** Betet måste vara så hårt att ingen gammal förna ackumuleras. Däremot bör inte betet vara hårdare än att växter regelbundet kan sätta frö. Efter betessäsongens slut bör alltid en viss mängd rator finnas kvar, det är en indikation på att betet inte varit för hårt. Om betet trots allt är hårt är det positivt om betesmarken har ett visst inslag av buskar, särskilt rosor, slån m.m. som kan erbjuda växterna skydd mot bete. Ett sent betespåsläpp åtminstone vissa år kan rekommenderas.

Hur kan man gynna insekter i betesmarker?

- De finaste kulturlandskapen för fjärilar längs kusten fanns i svagt betade områden med en mosaik av olika biotoper.
- Många av de mest skyddsvärda fjärilarna lever på beteskänsliga värdväxter, t.ex. krissla, säfferot och ängsskära.
- Betet påverkade växtätande vivlar positivt genom att skapa öppna solvarma småmiljöer, men negativt genom att ägg och larver åts upp. Betet utgjorde en mycket hög predationsrisk för vivlarna, minst 90 procent.
- Insekter som levde på växter i närheten av buskar fick visst skydd mot betet.
- **Slutsatser:** Det är viktigt att arbeta med fällor när kulturlandskap restaureras, så att man kan flytta betesdjuren och därmed ha svagt bete vissa år på vissa platser. För många arter måste det finnas svagbetade områden inom räckhåll varje år. Om det finns buskar i betesmarken ökar chansen för att växtätande insekter skall klara sig undan betet. Kärlväxter är inte alls tillräckliga för att hitta de finaste betesområdena, utan fjärilar och andra insekter behövs som indikatorer.

Forskare Tommy Lennartsson med sin fjärilshåv på Borstö, Nagu sommaren 2003.

C. Uppgöra sådana regionsmässiga verksamhetsprogram vilka tryggar bevarandet av skärgårdens kulturlandskap och de naturtyper som är bundna till detta landskap.

Ett skilt regionmässigt verksamhetsprogram behövs, mot planen, inte i detta sammanhang. Projektet kopplar samman naturvård och landsbygdsutvecklingen så att skötsel av kulturlandskap kan bli en verksamhet som gynnar både skärgårdsbefolkningen och skärgårdens natur. I stället för verksamhetsprogram behövs det nu skötselplaner, samverkan mellan markägare och djurägare, finansieringsmöjligheter för restaureringar och uppmuntran av landsskapsentreprenörsarbete.

Samtidigt utvecklas mer långsiktiga lösningar inom kulturlandskapsvården med jordbruks- och miljöadministration. Detta görs i Finland genom kommentarer och diskussioner med olika myndigheter (Egentliga Finlands förbunds skärgårdsstrategi samt jordbruksministeriet och miljöministeriet, planeringen av det nästa jordbruksprogrammet). Projektet har kunnat påverka bidragsnivån för jordbrukets miljöspecialstöd på våren 2003. Genom information och konkreta fall har vi kunnat visa att djurtransporter och röjningsarbete på holmarna i skärgården innebär extra kostnader för lantbrukaren.

Projektpersonalen vid Upplandsstiftelsen har skrivit om miljöersättningsrelaterade skötselproblem i naturbetesmarker i Sverige. Denna rapport tydligt visar några av de motstridigheter som finns nu mellan regler av miljöspecialstödet och optimal skötseln.

Gränsregional betydelse

Gränsregional betydelse som uppnåtts i projektet:

1. Information om slakterier och olika sätt att producera naturbeteskött i Uppland och Sörmland (styrgruppens gårdsbesök i Sörmland)
 - omsatt i praktiken i Åbolands skärgården via följande: två skärgårdsbor på seminariet "Naturbeteskött har mervärden" i Uppsala, slakteriutredning, föreningen Sydkustens naturbetesköttproducenter r.f. grundats
2. Information om småskaligt entreprenörskap inom kulturlandskapskötsel i Sörmland och Uppland
 - sörmländsk jordbrukare deltog i slåtterseminariet och berättade om ängsskötsel ur markägarens synvinkel, projektledaren för SOL-projektet, själv skärgårdsbo och fårfarmare från Åbolands skärgård, deltog i en resa till Ålands skärgård sommaren 2004
3. Användning av GIS i planeringen i Sydvästra Finlands miljöcentral (utnyttjandet av olika databaser, visualisering av information)
 - omsatt i praktiken i Upplandsstiftelsen
4. Guidekurs i Sörmland
 - idéer att omsatta i praktiken i Uppland
5. Utveckling av restaurerings- och skötselmetoder genom forskning gjord vid Centrum för biologisk mångfald.
 - Johanna Franzén från Sydvästra Finlands miljöcentral deltog i CBM:s och Upplandsstiftelsens kurs "Skötsel och restaurering av svåra kustnära betesmarker" för rådgivare, planerare och kontrollanter vid Länsstyrelsen, SV Finlands Miljöcentral, Upplandsstiftelsen på Rävsten i Roslagens norra skärgård den 22-23/6.
 - nytta till alla partner

6. Därtill förekommer i projektet hela tiden utbyte av information och erfarenhet angående restaureringsbruk på de båda sidorna om Östersjön. Ett av de bästa sätten att arbeta interregionalt är att kombinera två eller tre dagars styrgruppsmöten med gårdsbesök.

5.2. I vilka avseenden lyckades man fint/dåligt

Information och rådgivning man har givit i projektet

Naturvårdsärenden, som i allmänhet är problematiska i miljöförvaltningen, kan vara ännu svårare i skärgården där jordbesittningen är mycket splittrad. Därtill har planeringen och verkställande av Natura 2000-nätverk förorsakat mycket misstänksamhet och missuppfattningar bland markägarna.

Ett av de bästa resultaten i projektet har varit förbättring av arbetsatmosfären inom natur- och kulturlandsskapsvården mellan markägare och miljöförvaltningen. Man har kunnat visa att kulturlandsskapsvården inte innebär ett nytt skyddsprogram, utan att det som behövs är markägarens eget intresse och arbetsinsats för att bevara de natur- och kulturvården som finns i skärgården. Markägarnas inställning till skyddsformer som naturreservat och NATURA 2000 har även förbättras. I det svenska projektområdet, där markägarna också av tradition varit mycket skeptiska till myndigheter och skydd av mark, har 3 markägare själva kontaktat Länsstyrelsen och önskat få med sina marker i NATURA 2000 och 2 av dem vill även få naturreservat.

Intresset för kulturlandskapsvård har ökat överraskande mycket under projektets gång både i Finland och i Sverige. Markägare kontaktar nuförtiden själv projektpersonalen för att få råd och hjälp för skötseln av sina ängs- och hagmarker. Arbetet i projektet har så småningom börjat bli ömsesidigt: markägarna eller jordbrukarna har förklarat sin syn på saken och hittar ofta de lösningar som bäst passar till olika vardagssituationer. Projektets roll har blivit mer eller mindre förmedlande mellan markägare och olika aktörer inom landskapsvården i områden.

Från det att Finland och Sverige år 1995 blev medlemmar i EU, har miljöspecialstödet varit det viktigaste finansieringsmedlet för skötseln av kulturlandskap. Mellan länderna förekommer vissa skillnader i stödkriterierna men huvudlinjen, d.v.s. att utveckla naturens mångfald med hjälp av miljöspecialstöd, är densamma. Under projektet har man givit information om denna finansieringsmöjlighet och betydligt mera hektarer har blivit tagna under skötseln med hjälp av miljöspecialstöd, särskilt i Finland under de tre projektåren.

I Uppland har man jobbat med att försöka starta olika typer av samarbeten mellan bönderna för att på så sätt få ökad lönsamhet och ökad social samvaro. Man har ordnat bymöten för att stimulera till bysamverkan, och hjälpt till att starta ett marskinsamarbete. Framtidsplanerna för djurbönder har till viss del förändrats under projektets gång. I en undersökning som gjordes i början av projektet (2001), var medelåldern hos djurbönderna 60 år i en del av projektområdet. Endast 3 st hade någon yngre som var intresserad av att ta över och fortsätta djurhållningen. Nu (2004) har intresset för djurhållning kombinerad med landskapsvård ökat bland de yngre. 10 st yngre brukare har anmält intresse för att projektet ska hjälpa dem att arrendera betesmark och hjälpa till att söka bidrag till nya rationella djurstallar och restaurering av naturbetesmarker. Detta är mycket positivt för både landsbygden i stort och för den biologiska mångfalden. Samma typ av resultat har man fått även på finska sidan.

Inventeringar

Det har visat sig i projektet att det behövs mera inventering av ängs- och hagmarker både på svenska och finska sidan. Många nya värdefulla områden har hittats eller tidigare gjorda inventeringar har kompletterats med viktiga insektgrupper. Med tanke på naturens mångfald är det viktigt att börja använda även andra organismgrupper än kärlväxter som indikatorer i värdering av områden.

I sydvästra Finlands skärgård har man hittat ängar och hagmarker som har regionala och till och med nationella värden. Särskilt glad är man för de hagmarker med lövbrutna träd och betade områden som hittats i projektet.

I Sverige har nationella ängs- och hagmarksinventeringar utförts av Länsstyrelserna i början av 90-talet, och med början 2002 startade en uppföljning och utökning av denna. I båda inventeringarna har bara skötta marker tagits med. I Uppland har vi i projektet därför främst inriktat oss på att inventera naturvärden i områden som stått obetade en period. Det har visat sig att naturvärdena knutna till hävd i dessa marker fortfarande är mycket höga, och i en del fall även högre än i välbetade marker. En stor areal tidigare okända marker med nationellt höga värden har hittats. 2200 ha marker har översiktligt inventerats med avseende på förekomst av naturvärden knutna till hävd. 290 ha av dessa har klassats som mycket hög prioritet för restaurering och återupptagen hävd. Många av dessa marker bedöms ha höga värden även ur ett nationellt eller internationellt perspektiv.

Man har även gjort inventeringar av organismgrupper (främst fjärilar) som ej tidigare varit med i de nationella inventeringarna. Resultaten visar 1) att Upplands projektområde är ett av de mest intressanta områdena i Sverige vad gäller naturvårdsintressanta och rödlistade fjärilar, 2) att hårt betade marker ofta har en lägre artrikedom av fjärilar än marker som är svagt hävdade eller stått obetade några år, 3) att Upplandskustens kulturlandskap är ett kärnområde för flera arter som tilldelats särskilda artbevarandeprogram (Mnemosynefjäril, violgubbe).

En specifik inventering av Mnemosynefjäril gjordes under 2004. Arten är rödlistad (NT), samt utpekad som EU-art och ingår i ett nationellt bevarandeprogram. Tidigare var endast 1 lokal känd i Uppsala län. Resultat: 3 nya lokaler funna, varav en lokal med uppskattningsvis 200-300 individer. Detta utgör Sveriges största lokal för arten.

Skötselplaner

Man har gjort praktiska anlagda skötselplaner som förverkligas av markägaren själv eller arrendatoren. I några fall har projektet organiserat skötseln och dess finansiering med regionala aktörer. Beroende på områdets karaktär, naturvärdena och ägarens intresse har man i vissa fall skrivit enkla fältprotokoll där man beskrivit områdets vegetation och de skötselåtgärder som är aktuella.

Under projektets gång har det visats sig att det är bra att satsa tid på fältbesöken med markägaren och att skriva enkla och praktiska anlagda skötselplaner.

I Sverige får alla som söker tilläggsmiljöstöd en skötselplan i samband med detta av Länsstyrelsen, varför vi i projektet inte lagt tid på att ta fram omfattande skötselplaner. I samband med besök i markerna har vi dock gett råd och tips om skötseln, vilket vi sedan formulerat i form av minnesanteckningar till brukaren. För sådana marker som behöver restaureras innan de kan få miljöstöd har vi gjort upp restaureringsplaner för restaureringen och även i många fall i fält markerat träd och busk som bör röjas bort.

Regionala och interregionala resor

I början av projektet var det tänkt att regionala gårdsbesök och även interregionala besök skulle organiseras. Särskilt i det sistnämnda har man lyckats dåligt. I Finland har man gjort besök med ett tiotal jordbrukare till Borgå för att bli bekant med skötsel av ängs- och hagmarker och produktion av naturbeteskött. Man har också gjort ett besök med jordbrukare från skärgården till en högländsboskapsgård i Köyliö. Två jordbrukare från skärgården deltog i seminariet "Naturbetesköttet har mervärden" i Sverige. En jordbrukare från Sörmland var i Finland på slätterseminariet och berättade om sina erfarenheter av ängsskötsel.

I Uppland har ett studiebesök gjorts till en gård där samarbete mellan brukaren och naturvården fungerar bra. En ny rationell djurbyggnad har här uppförts för djur som ska beta i ett naturreservat. 20 personer deltog.

Det största problemet med resor är det att jordbrukarna, särskilt de med djur, har svårigheter att ta lediga dagar för en längre resa.

5.3. Uppföljningsindikatorer

5.3.1. Generella indikatorer

Se tabellen 3, bilaga 7

5.3.2. Övriga egna indikatorer

Det var mycket svårt att hitta rätta indikatorer för att mäta hur man har lyckats i projektet. Det svåraste var att mäta indikatorer med siffror. Här evalueras de indikatorer som valdes i ansökningsfasen, fast de kanske inte är de bästa möjliga.

a) kunskap om skötsel av traditionella vinterfodermarker (skötas genom slätter)

Måttighet: nuläge i början av projektet 1, målsättning 2

Ängar som sköts enbart med slätter är mycket sällsynta både i Finland och i Sverige. I hela Finland finns det slåttrade ängar ca 250 ha. Ändå är dessa ängar en av de mest artrika biotoper som överhuvudtaget finns i det öppna kulturlandskapet. Målsättningen med att öka kunskapen om skötseln av traditionella vinterfodermarker var att fördubbla arealen av slätterängar i projektområde under projektiden. Målet uppnåddes inte eftersom äkta slätterängar inte hittades på projektområdet. De få slätterängar som blev inventerade hade varit utan skötsel i tiotals år och kommer att betas i framtiden.

Kunskapen om hur viktiga de traditionella slättermarkerna är har ökat avsevärt, främst genom de omfattande fjärilsinventeringarna som gjorts i Uppland. Inventeringarna visar att många fjärilar är starkt anpassade till slättermarker som får blomma på vår och försommar. 20 nya rödlistade fjärilsarter och 5 rödlistade skalbaggsarter har hittats genom inventeringarna. Tidigare var 50 st rödlistade fjärilsarter kända i området. Studier av slättermarker som gjorts i samarbete med CBM visar att skötsel genom sent bete eller svagt bete kan efterlikna de traditionella slättermarkernas kvaliteter för många fjärilar. I Uppland har vi även startat skötsel av 2 ha slättermarker.

I princip finns det fortfarande möjligheter att slå ängar. Den gamla tidens slätter med lie hör, i praktiken, till det förgångna men intresse att slå ängar med maskiner, t.ex. med självdrivna slätterbalkar, har ökat under de senaste åren. Med större arealer behöver man effektivare maskiner och traktoren, och då blir det ofta problem med det slagna höet. Om höet inte tas till vinterfoder för djuren måste det brännas eller komposteras. Detta arbete

kan ofta bli orsaken till att man inte ens vill börja med slåtter. I framtiden måste man utveckla nya idéer för att lösa problemet. Ett alternativ kan vara en "slåttering" där entreprenören tar hand om både slåtter och efterarbete. Vidare behövs det utveckling av nya "nisch"produkter av hö.

b) kunskap om skötsel av traditionella sommarbeten (hagar, strandängar och skogsbeten

Måttenhet: ha, Nuläge i början av projektet 1, målsättning koefficient 2

Det finns relativt många hagar, strandängar och skogsbeten kvar i skärgården både i Östhammar och i sydvästra Finlands skärgård. Under projektets gång har man hittat många värdefulla men f.d. odokumenterade naturbetesmarker i skärgården. En del av dessa nu inventerade områden betas i samband med åkervall vilket inte var vanligt i det traditionella bruket. Den gamla åkerbiten med sin frodiga vegetation är nuförtiden "morot" till betesgången. Det är ekonomisk vettig att föra djuren till avlägset belägna sommarbeten om produktionen av foder räcker till sent på hösten.

I projektet har man kunnat utöka arealen av sommarbete, d.v.s. man har bra nått det kvantitativa målet. Det kvalitativa målet, vilket innebär att betesgången utförs i enlighet med gamla traditioner (åkervall och äng i separerade skiften), har man inte nått lika bra. De växtarter som man vill bevaras på ängar, hagmarker och skogsbeten kräver marker med låg näringsinnehåll. Betesdjur "transporterar" näring från åkervallen till naturbeten genom sin avföring. Djurgödsel och eutrofiering förorsakar att vegetationen och floran på naturbetena blir mindre värdefull. Naturbeten, särskilt torra ängar, är ofta små fläckar och smala remsor mitt på åkern eller i kanten av åkrar. Det är självklart att jordbrukaren som i sitt arbete vill vara så praktisk som möjligt inte är så motiverad att sätta extra stängsel mellan naturbete och vall.

Man har kunnat öka betesarealen rätt mycket, se tabellen 2.

c) antal betande djur

Måttenhet: stycke, Nuläge i början av projektet 1, Målsättning 2

Antal betande djur i skärgården, både i Sverige och i Finland är nästan helt beroende på EU:s jordbrukspolitik och särskilt på miljöstödet och djurersättningar som betalas enligt politiken. T.ex. i Finland har man kunnat bevara djurgårdar i skärgården med extensifieringsstöd, utsskärstöd och miljöspecialstöd. Det sistnämnda stödet ersätter jordbrukaren de kostnader och inkomstbortfall som är föranledda av åtgärder av miljö- och landskapsvård.

I Uppland fanns år 2001 435 st betande djur (nöt+får) på projektgårdarna på Gräsö, vid Kallriga samt på hela Söderön (där en djurinventering gjordes). Under projekttiden har antalet djur ökat på projektgårdarna med 160 st, men för övrigt har en minskning skett i hela projektområdet. Vi har genom projektet kunnat visa att det inte är någon brist på betesmarker som nu ligger övergivna men som skulle kunna få tilläggsstödet om de betas. Anledningen till att djurbesättningarna ändå inte utökas är att vinterbyggnaderna är för små och i för dåligt skick. Lönsamheten inom jordbruket är så dålig att investeringar i nya byggnader är omöjliga för de flesta. På projektgårdarna har vi arbetat med att hjälpa brukarna söka ekonomiskt stöd för ny- och ombyggnationer, samt att planera för utökad djurhållning. Därför har dessa gårdar kunnat utöka sina djurbesättningar.

Samma typ av projektarbete bör inledas i framtiden även på finska sidan.

5.3.3. Övriga resultat – kvalitativa

a) ökad intresse för skötsel av kulturlandskap

Antal personer som visat intresse för projektet genom att vara med på möten och utbildningar, eller kontaktat oss för gårdsbesök, rådgivning eller annat har varit många (se tabell 1). Genom projektets inverkan på olika sätt har en stor areal av tidigare oskötta kulturmarker nu tagits i bruk (se tabell 2). Detta visar tydligt att intresset för skötsel av landskapet har ökat genom projektets insatser.

b) intresse för landskapsskötsel som en riktig näring

I Uppland har flera yngre lantbrukarsöner (ca 10 st) visat intresse för att skaffa betesdjur och börja arbeta med landskapsskötsel. Det finns en likadan riktning även i Sydvästra Finland. Även s.k. fritidsjordbrukare har blivit mer och mer intresserat av landskapsskötsel som en binäring.

c) nya idéer om bestående lösningar på olönsam boskapsskötsel och landskapsvård

Eftersom jordbrukspolitiken till stor del avgör hur lönsamheten blir i stort är detta svårt att påverka inom projektet. Däremot har vi genom projektet kunnat ge idéer om olika typer av samarbete mellan brukare som kan förbättra lönsamheten något. Dessa är t ex maskinsamarbeten, samarbete mellan djuruppfödare med produktion av nischprodukten naturbeteskött med merbetalning, mark- och djurförmedling. Projektet har även bidragit till att samarbete mellan brukare och naturvårdsorganisationer förbättrats. Detta har bl.a. lett till att brukare förbättrat sin lönsamhet genom samarbete med naturvården om skötsel av naturreservat, samt att naturvården har kunnat bidra till viss finansiering av stängsel och djurbyggnader.

d) ökad kunskap om skötsel och bevarande av kulturlandskapet genom samarbete mellan länder och regioner

se gränsregional betydelse sida 32

6. UTNYTTJANDET AV PROJEKTRESULTATEN EFTER PROJEKTETS SLUT

Projektresultaten utnyttjas i vardagslivet i skärgården på många olika sätt:

- 1) jordbrukare i skärgården är medvetna om de finansieringsmöjligheter som miljöspecialstödet ger i skötsel av kulturlandskap. Även de andra markägare vet nu att det finns finansieringsmöjligheter. Detta gäller båda länderna.
- 2) projektet har aktiverat en stor mängd av människor för att observera de natur- och kulturvärdena som finns i skärgårdens kulturlandskap
- 3) inom projektets ramar har man kunnat hjälpa att hitta finansieringsmedel för skötsel av värdefulla ängs- och hagmarker och vidare har man kunnat styra skötselåtgärderna till rätt riktning. Detta arbete fortsätter nu dels via markägarna själva.

- 4) resultaten från projektet kommer att användas till kommande projektperiod 2004-2006
- 5) inventeringsresultat kommer att kunna användas som grund för nya skyddade områden (naturresevat i Sverige).
- 6) projektets idé kommer att kunna användas och appliceras på andra regioner i båda länderna, om intresse finns från andra organisationer att driva liknande projekt.

7. I PROJEKTET UTARBETAT MATERIAL

(** finns även i pdf-form i nätet www.miljo.fi/los > internationellt samarbete > kulturmarks vård)

Sydvästra Finlands miljöcentral:

Rapporter:

1. Majuri, P., Ajosenpää H. & Lehtomaa L. 2004. Uudenkaupungin perinnemaisemat. Lounais-Suomen ympäristökeskuksen monistesarja 3/2004. 42 s. **
2. Alho, P. 2002. Lautveden – Ruskiavuorenaikon pesimälinnusto 2002. 22 s. + liitteet **
3. Franzén, J. & Lehtomaa L. 2003. Skötselplan för ängs- och hagmarkerna på Borstö. Sydvästra Finlands miljöcentral, Skärgårdens kulturmarker –projekt. 33 sidor. **
4. Lindberg, Åsa & Lehtomaa, L. 2003. Skötselplan för Brunskär Mellängård. Lounais-Suomen ympäristökeskuksen monistesarja 16/2003. 42 s. **
5. Abrahamsson, K. 2003. Slakteriutredning – slutrapport. 2003. 14 s. **
6. Lies-Niittymäki, H. 2003. Iniön Kolkon saaren perinnemaisemien luontoselvitys ja hoitosuunnitelma. 39 s. + liitteet **
7. Kemppainen, R. 2003. Halikon perinnemaisemainventointien täydennys. 5 s.
8. Knuutila, M. & Lehtomaa, L. 2004: Velkuan perinnemaisemainventoinnin täydennys. Käsikirjoitus.
9. Maria Sjöberg 2002. Reseberättelse av seminariet "Naturbetesköttets mervärden i framtiden" i Uppsala den 15 februari 2002
10. What happened in Borstö? In the report "Fair is the blooming meadow"– A study of traditional rural landscapes and biotopes and their survival in modern times. TemaNord 2004:564.

Videofilmer:

1. Niittoseminaari, Slätterseminariet. Eronsilmävideo 2002. **
2. Skärgården, betesdjurens och blomstrens marker. Saaristo, karjan ja kukkien kalliomaat. Riitta Vauras och Focusvideo 2003. **
3. Återskapa kulturlandskapet, restaurera en äng. Riitta Vauras och Focusvideo 2004. **

Bakgrundsmaterialet som utarbetat i projektet (bifogas ej med slutrapport, innehåller m.m. detaljerad information om gårdar och markägare):

1. Lundström, E. 2004. Rymättylän Kurkkaisten tilan hoitosuunnitelma erityistukea varten
2. Kempainen, R. 2003. Puotilan tilan ja Halikonjokivarren perinnemaisemien hoitosuunnitelma.
3. Pettersson, R-L. 2002. Suomen Talousseuran kysely koskien omistuksessa olevia perinnemaisemia saaristossa
4. Ajosenpää, H. 2002. Selvitys laidunkarjaa omistavien viljelijöiden halukkuudesta osallistua perinnemaisemien hoitoon Uudenkaupungin saaristossa.
5. Franzén, J. 2003: Skötselplan för miljöspecialstöd, Nåtö.
6. Franzén, J. 2003. Skötselplan för miljöspecialstöd, Vänö.
7. Franzén, J. & Lehtomaa, L., Kempainen, R., Knuutila, M. Lampinen, J. 2002-2004. Inventeringsplanketter och memos samt sammandrag av inventeringsinformation (växtarter i excel-tabell)
8. Savolainen, A. & Pölkki, M. 2003. Tehtävämonisteet Kasvit ja Linnut Turun Steinerkoulun 6. luokkaa varten.
9. GIS-materialet angående information om gårdarnas markanvändning och djur

Centrum för biologisk mångfald:

Rapporter:

1. Overud, S. & Lennartsson T. 2004. Skötsel och restaurering av betesmarker och slåtterängar. En sammanställning av den regionala naturvårdens kunskaper och erfarenheter. Jordbruksverket rapport 2004:11. 53 s.
 2. Lennartsson, T., Eriksson, P., Halvarsson, M., Björklund, J-L., Frycklund, I., Aronsson, G., Jonsell, M. & Stolpe, P. 2003. Metodik för uppföljning av biologisk mångfald i habitat 9060, barrskogar på eller i anslutning till åsar. Upplandsstiftelsen. 17 s. **
 3. Björklund, J-O., Stolpe, P. Lennartsson, T., Frycklund I. 2004. Ås- och sandmarker i Uppsala län. Naturvärden och metodik för uppföljning av biologisk mångfald. Upplandsstiftelsen. 33 s. **
 4. Lennartsson, T. & Hoflin, M. 2003. Miljöersättningsrelaterade skötselproblem i naturbetesmarker. Ett regionalt inspel om CAPs miljöeffekter. Upplandsstiftelsen. 9 s. **
- GIS-materialet

Upplandsstiftelsen:

Rapporter:

1. Weibull, A. 2002. Naturvärdesinventering av igenväxande hagmarker och gamla skogsbeten på Söderön, Östhammar. 42 s.

Bakgrundsmaterialet som utarbetat i projektet (bifogas ej med slutrapport, innehåller m.m. detaljerad information om gårdar och markägare):

1. Inventeringsplanketter och memos samt sammandrag av inventeringsinformation
2. GIS-materialet: naturinventering, skötselplaner, gårdar etc.

8. EKONOMISK SLUTREDOVISNING

Lämnat in i sekretariatet den 8. november 2004.